

Visserij in Noord-Brabant

Visserij in Noord-Brabant

PIET MARTENS

Zuidelijk
Historisch
Contact

Hilversum, Verloren, 2020
Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van:
Mastboom-Brosens Stichting;
Gemeente Moerdijk.

Voor informatie, abonnementen en bestellingen:
www.uitgeverij-zhc.nl
www.verloren.nl

Afbeeldingen op het omslag: *voorzijde*, Moerdijkse ankerkuiler op het Hollands Diep; *achterzijde*, Woudrichemse vissers aan het werk op een galg.

ISBN 978 90 8704 783 2

© 2020 Piet Martens, Oosterhout (NB).
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak & omslagontwerp: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1 Bergen op Zoom	11
1.1 Inleiding	11
1.2 Visweren	13
1.3 De Vis	20
1.3.1 <i>Ansjovis</i>	20
1.3.2 <i>Bijvangst</i>	23
1.4 Het begin van de weervisserij in Bergen op Zoom	26
1.5 Het Gilde	29
1.6 De Stichting tot Behoud van de Weervisserij	29
1.7 Oesters	31
2 Moerdijk – Willemstad – Lage Zwaluwe. Ankerkuilers en bootjesvissers	35
2.1 Techniek: de ankerkuil	37
2.2 Staalbomen	38
2.3 De aaskuil en ander klein vistuig	40
2.4 Aalvisserij met kubben en korven	44
2.5 De schepen	49
2.6 De vis	50
2.7 Vis en seizoen	55
2.8 Wet en pacht. Onderzoek	55
2.9 Economie	61
2.10 De Coöperatie	64
2.11 Kuilers en bootvissers	64
2.12 Inkomens	66
2.13 Verder de rivieren op	67
3 De Nieuwe Merwede	73
3.1 Inleiding	73
3.2 Werken met de zegen	75
3.3 Bedrijven	81
3.4 Pacht en opbrengst	88
3.5 Vissers – arbeiders	90
3.6 Zwanenzang	92
4 Zalm, elft en steur uit Geertruidenberg. De vissers van de Biesbosch	95
4.1 Inleiding	95

4.2	De vis	97
4.2.1	<i>Zalm (Salmo salar)</i>	97
4.2.2	<i>Elft (Alosa alosa)</i>	101
4.2.3	<i>Steur (Acipenser sturio)</i>	102
4.2.4	<i>Andere soorten</i>	105
4.3	De vis vangen	105
4.4	Pacht en ingeld	110
4.4.1	<i>Pacht</i>	111
4.4.2	<i>Ingeld</i>	116
4.5	Afslag en handel	117
4.6	Stroppers, zeehonden en Spanjaarden	122
4.7	Nadagen	124
5	Woudrichem	129
5.1	Het viswater	129
5.2	Het vissersgilde	131
5.3	Genootschap en Coöperatie	132
5.4	Het vissersoproer van 1877	133
5.5	Vereniging De Hoop	135
5.6	Stroppers	136
5.7	Het bedrijf Wijnbelt-Wylax	137
5.8	Vistechnieken	142
5.8.1	<i>Fuiken</i>	142
5.8.2	<i>Het gebruik van zegens</i>	142
5.8.3	<i>Drijfnetvisserij</i>	143
5.8.4	<i>Vissen met de galg</i>	147
5.8.5	<i>Het klepvlot</i>	149
6	Werkendam	163
6.1	Prik (<i>Lampræta fluviatilis</i>)	167
6.2	Wilgenteen en korven	176
7	Lith aan de Maas	181
7.1	Wonen en werken op de schokker	187
7.2	Elektrisch vissen	192
7.3	Onderhoud van schip en vistuig	192
7.4	De vis	194
8	Visserij op het binnenwater	197
8.1	De lekkere vis van Hanewinkel	200
	Gedrukte bronnen en geraadpleegde literatuur	215
	Dankwoord	221
	Register persoonsnamen	222
	Over de auteur	223

Inleiding

Denkend aan Brabant en aan de economische activiteiten die daar in de loop van de eeuwen zijn uitgeoefend, zal niet iedereen meteen visserij voor zich zien. Het traditionele beeld was vroeger vooral dat van kleine boeren met gemengd bedrijf op de zandgronden, wat leernijverheid in de Langstraat en veel turf en armoede in de Peel. Gelukkig kloppen dit soort stereotypen nagenoeg nooit. Tegenwoordig wordt het beeld van Brabant meer bepaald door de logistieke bedrijven in het westen van de provincie, samen met de luchtvaartindustrie bij Woensdrecht en onze geheel eigen Silicon Valley rond Eindhoven. En dat alles naast een grote verscheidenheid aan andere bedrijvigheid.

Toch was ook de visserij tot ver in de twintigste eeuw een belangrijke economische activiteit in Noord-Brabant. Nog steeds wordt er hier en daar beroepsmatig gevestigd, in de Biesbosch bijvoorbeeld, maar sedert de paling van het Hollands Diep het etiket 'ongeschikt voor menselijke consumptie' opgeplakt heeft gekregen, is er van deze activiteiten niet zo heel veel meer over.

In de loop van de tijd is er aan de waterranden van Brabant in het westen en het noorden sprake geweest van soms intensieve en grootschalige visserij. Niet steeds op dezelfde tijden en plaatsen; de ankerkuilers van Moerdijk die het Hollands Diep en het Haringvliet bevisten en met hun schepen soms wekenlang van huis bleven, waren vooral actief in de late negentiende en de twintigste eeuw, tot aan de afsluiting van het Haringvliet in 1970. Hoogtij voor de zalmvissers van het Bergse Veld waren de zestiende en de zeventiende eeuw. Daarna ging het langzaam maar gestaag bergafwaarts totdat de aanleg van de dijken langs de Nieuwe Merwede kort na het midden van de negentiende eeuw het de zalm onmogelijk maakte om nog door de kreken van de Biesbosch te trekken. Datzelfde feit maakte de bouw mogelijk van de grote zegenvisserijen op deze nieuwe rivier, die met hun enorme netten visten vanaf zowel de Hollandse als de Brabantse wal. Lang zouden ze daar niet meer actief zijn. Na de Eerste Wereldoorlog verminderde de zalmstand zozeer dat ook deze grote organisaties het niet meer konden bolwerken.

Bekende andere plaatsen met een visserijverleden in Brabant zijn Woudrichem, het oude stropersnest waar nog een visserijmuseum aanwezig is, Werkendam waar ook veel nevenactiviteiten voor de visserij plaatsvonden (het maken van korven voor de palingvisserij op het Hollands Diep bijvoorbeeld), Lith bij Oss aan de Maas en natuurlijk, last but not least, de enige Brabantse zoutwaterwerkers, de weervissers van Bergen op Zoom die vooral ansjovis vingen.

In deze studie verstaan we onder visserij uitsluitend beroepsvisserij. Er komen wel wat hengelaars langs in het boek, maar ook dan zal het gaan om voedselvoorziening en niet om tijdverdrijf of sport. Verder is het van belang onderscheid te maken tussen rivier- en binnenvissers. Rivier- en binnenvissers werken op het open water van de grote rivieren en de visserij vormt hun hoofdberoep. Dat laat onverlet dat ze, vooral in de winter, nog wel eens wat ander

werk aanpakten maar hun beroep was fulltime visser. Binnenvissers die werkten in grachten, beken en ander klein binnenwater in de provincie, hadden in het algemeen een ander beroep – vaak waren het boeren – en de visserij die ze beoefenden was duidelijk een nevenactiviteit.

Vermeld zij nog dat we voor wat betreft de provincie Brabant zijn uitgegaan van de huidige provinciegrenzen. Geertruidenberg, Werkendam, Woudrichem en Moerdijk bijvoorbeeld lagen voor de Franse Tijd in Holland. Een deel van de noordrand van de provincie, van Roodevaart tot Heusden, was in zijn geheel Hollands, al voelde de bevolking dat niet altijd zo.

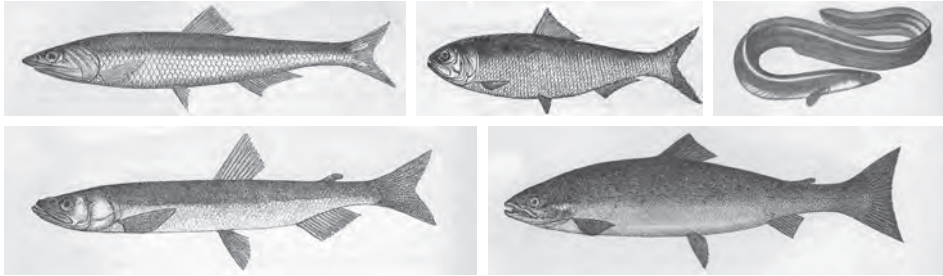
Geografisch gezien gaat onze reis van west naar oost. We beginnen met de ansjovis van Bergen op Zoom en eindigen de reis in Coolens Dorp aan de Rivier, Lith aan de Maas. Het echte einde is dat nog niet, want als toegift zullen we het daarna nog hebben over de visserij op het Brabantse binnenwater. Deze binnenvisserij was veel kleinschaliger, maar kwam toch nog op verrassend veel plaatsen voor.

Na de ansjovis van de Bergen op Zoomse weren komen de schokkermannen en bootvisser van Moerdijk aan de beurt. Ze bevisten het Hollands Diep en het Haringvliet. Deze vorm van visserij heeft het meest gemeen met de zeevisserij: er waren stevige schepen in het geding en de vissers bleven vaak wekenlang van huis. Ze kwamen soms ook op zee. Regelmatig visten ze voor de kop van Goeree en dat is praktisch buitengaats. Na deze ankerkuilers met hun grote schepen belanden we in Geertruidenberg, waar de zalmvissers de grote steken van de Verdronken Waard, het Bergse Veld, nu bekend als Biesbosch, bewerkten. Een paar eeuwen lang was Geertruidenberg een belangrijke plaats voor de visserij op zalm en de handel in deze vis. In de negentiende eeuw verzandde de Biesbosch verder en mede om het rivierengebied voor wateroverlast te behoeden groef men de Nieuwe Merwede. De zalm verdween van het Bergse Veld en koos de route over de nieuwe rivier. Een eerder hoofdstuk behandelt de op industriële leest geschoeide visserij op zalm daar, met de grote zegens, stoommachines en de bijbehorende negentiende-eeuwse arbeidsomstandigheden.

In ieder hoofdstuk komen de gehanteerde visserijmethoden aan de orde terwijl ook steeds de belangrijkste soorten vis de revue zullen passeren. Om een teveel aan overlap te voorkomen zijn hier soms keuzes gemaakt. Paling bijvoorbeeld, wordt (werd eigenlijk) zowat overal gevangen maar een beschrijving van deze soort is opgenomen in het hoofdstuk over de ankerkuilers van Moerdijk, omdat deze soort daar het belangrijkste product was. Voor zalm geldt dat ook, het was het belangrijkste product van de zalmdrijvers en de zegens van de Nieuwe Merwede, maar een beschrijving van de soort en zijn gedrag staat in het hoofdstuk over Geertruidenberg omdat die plaats een paar eeuwen lang een belangrijk centrum voor de vangst van en de handel in zalm is geweest. Als er sprake is van overlap in visserijtechnieken is dat op vergelijkbare wijze behandeld. In de betreffende hoofdstukken vinden steeds verwijzingen plaats.

Deze aanpak leidt ertoe dat de diverse hoofdstukken soms nogal in omvang verschillen. In sommige plaatsen waren de visserij-activiteiten nu eenmaal omvangrijker dan in andere plaatsen.

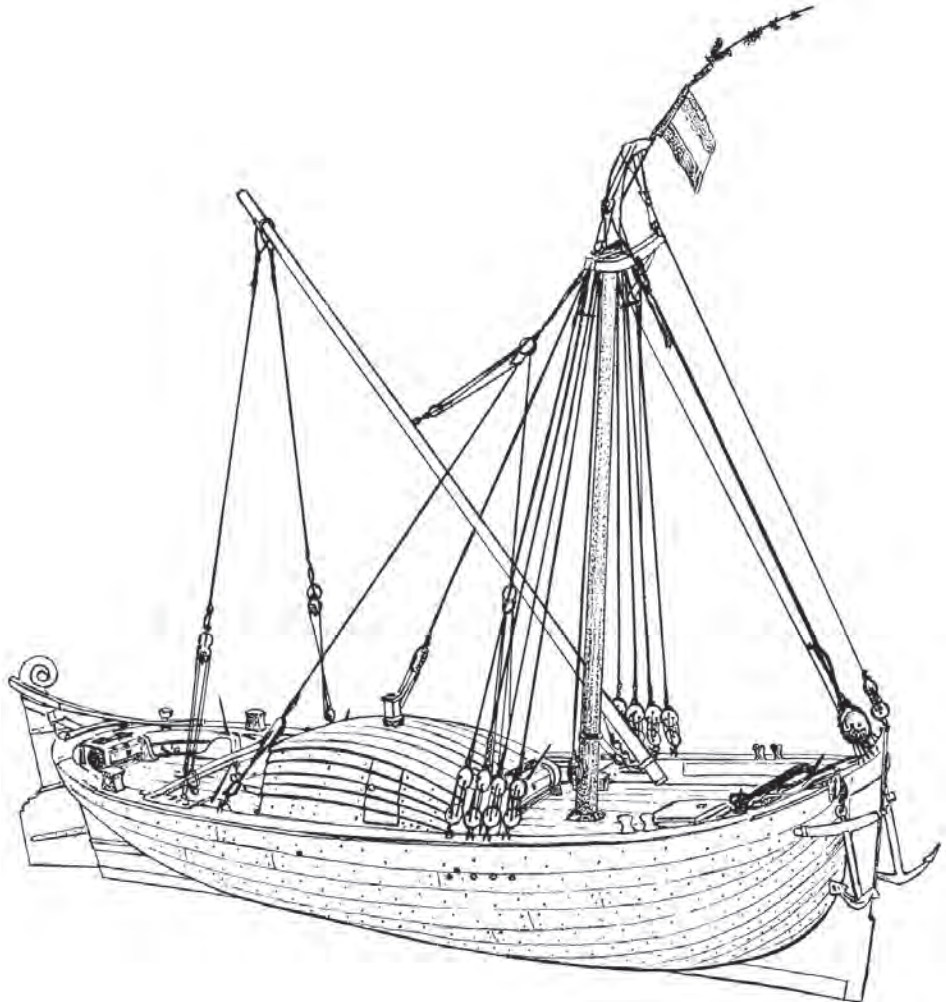
Wat verder de vis betreft: in de verschillende hoofdstukken zal duidelijk worden dat – zeker in vroeger eeuwen – alles wat eet- en bruikbaar was gevangen werd. Maar zoals vaak is bruikbaar en commercieel interessant niet hetzelfde. Dikwijls mochten vissers de vis die voor de handel minder geschikt was zelf houden. Die verkochten ze soms, of ze aten hem zelf. Kijken we vooral naar de commercie, dan zijn de belangrijkste Brabantse vissoorten (in alfabetische volgorde): ansjovis, elft, paling, spiering en zalm; hieronder afgebeeld.

Nog kort iets over de teelt van vis. In verband met toenemende overbevissing en schaarste aan vis staan viskwekerijen de laatste tijd zeer in de belangstelling. De meest bekende kweekvis is misschien wel de noorse zalm, maar ook pangasius, een gekweekte meervalsoort uit Azië is in iedere supermarkt te krijgen, naast andere soorten. Strikt genomen is het kweken van vis iets anders dan het vissen zelf. Visteelt valt dus eigenlijk buiten het bestek van dit boek. Maar omdat Brabant een provincie is waar relatief veel viskwekerijen voorkwamen en voorkomen, heb ik (voor de volledigheid) twee uitzonderingen gemaakt. De ene is het kweken van oesters zoals dat kortstondig in Bergen op Zoom aan de orde was. Oester- (en mossel-)teelt is een tussenvorm tussen visserij en teelt. Het jonge broed wordt opgevisst en verder in een beschermde omgeving opgekweekt. De tweede uitzondering betreft karperteelt. Het kweken van karper komt in deze contreien al voor in de Romeinse tijd en het is lang een belangrijke economische activiteit geweest in het stroomgebied van de Dommel.

Rest mij nog te vermelden dat dit boek een literatuurstudie betreft. Het is voor het grootste deel geschreven op basis van eerder gepubliceerd materiaal van mijn en ander-mans hand. Veel van dat materiaal is niet meer of zeer moeilijk te krijgen. Deze publicatie biedt nu een actueel en zo compleet mogelijk beeld van de Brabantse visserijgeschiedenis.

Oosterhout, april 2020

Afb. 1.1 Waterschip. Afgebeeld is een zeventiende-eeuws exemplaar dat veel voorkwam op en rond de voormalige Zuiderzee. Waterschepen kenden verschillende vormen en waren in gebruik voor verschillende doeleinden. Ze haalden zout water op zee voor de zoutbereiding, ze brachten zoet water naar de vele bierbrouwerijen en ze vervoerden op ruime schaal levende vis, zodat die vers bleef (Petrejus, *Oude Zeilschepen*).

I Bergen op Zoom

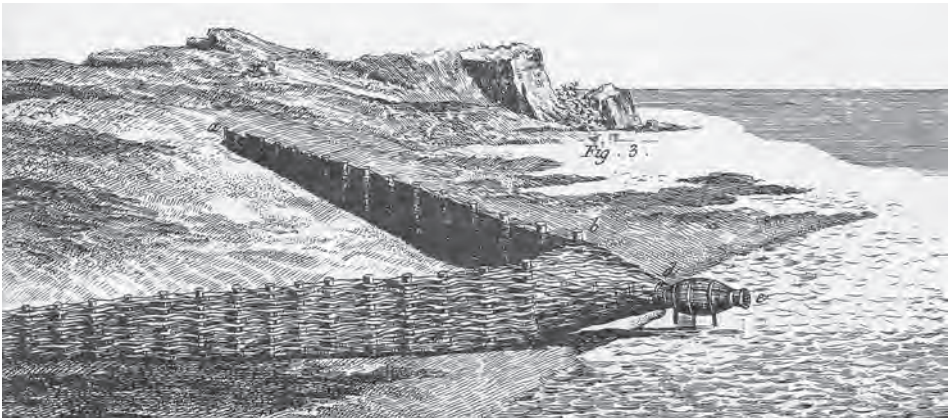
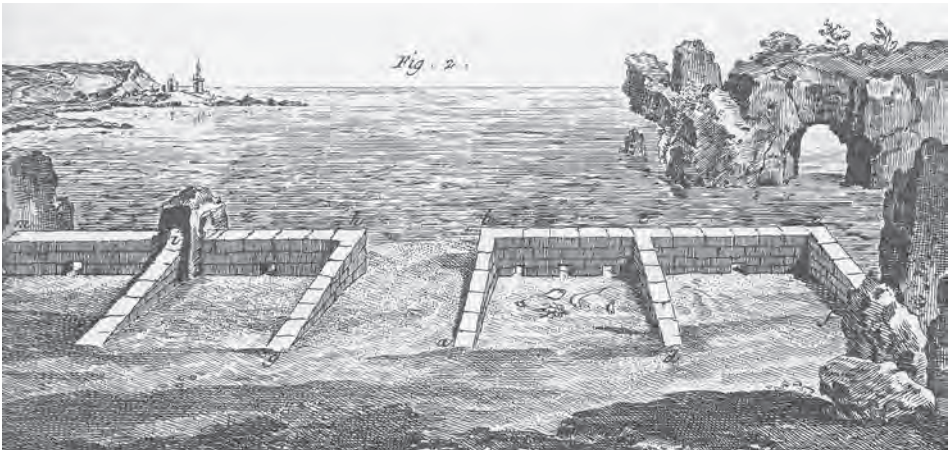
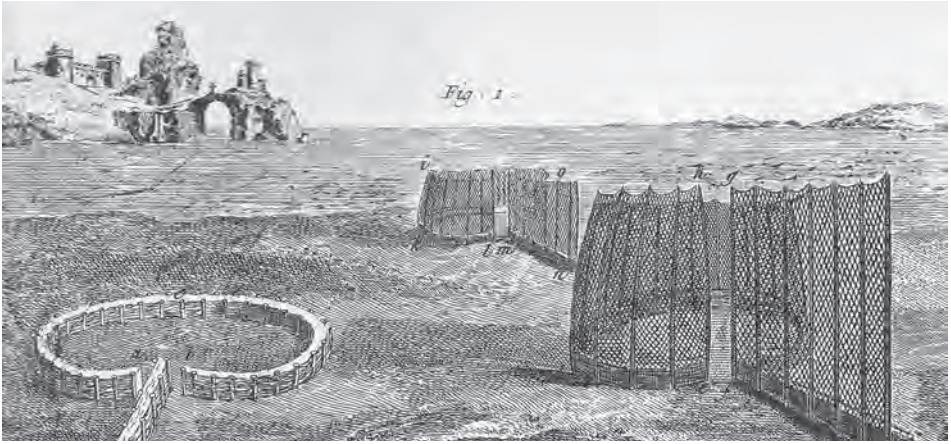
1.1 Inleiding

Bergen op Zoom, visserij en vishandel zijn altijd met elkaar verbonden geweest. Lang voordat de stad bekend werd als leverancier van de beste Nederlandse ansjovis kwam er al vis als handelswaar vandaan en ook werd er vis verhandeld die van elders werd aangevoerd. De stad typeren als vissersplaats zou echter niet helemaal juist zijn, daarvoor zijn de economische activiteiten er te divers en is de stad te groot. Visserij neemt, of liever gezegd nam, er een bekende maar niet zo grote economische plaats in.

Voor de handel in vis geldt dat in zekere zin ook. Er is in de loop van de eeuwen in Bergen op Zoom veel vis verhandeld; zeer veel vis zelfs, maar nog veel meer andere producten. De Bergse oud-archivaris C. Slootmans schreef over deze handel drie dikke boeken die, zoals het voorwoord aangeeft, het midden houden tussen een bronnenpublicatie en een historische monografie. De boeken handelen over de Paas- en koudemarkten te Bergen op Zoom in de periode 1365 tot 1565 en bieden een schat aan informatie over de handel en hoe die in elkaar zat. We komen veel kooplieden van de Hanze tegen, uit Lübeck bijvoorbeeld maar ook uit andere steden en deze 'Oosterlingen' zoals de Hanze-kooplui ook wel bekend stonden, hadden een kantoor in Bergen op Zoom.

Wat vis betreft verhandelde men vooral haring en veel zout om die te conserveren. Zout kon baaizout zijn, uit Frankrijk, maar ook de zoutketen van het Brabantse achterland leverden hun gezoden zout; Terheijden en Steenberghe worden onder meer genoemd als herkomstplaats. Reimerswaal bestond toen nog en daar kwam ook een goede kwaliteit grof zout vandaan. Er was veel haring dus, maar ook 'engelse vis', 'gesouten capilliaus' (kabeljauw) kwam er op de markt. Die kwam waarschijnlijk uit het noordoosten van Engeland, waar veel kabeljauw zat. Noorse kabeljauw was er ook veel, de Oosterlingen verhandelden die meestal maar dat was bijna altijd luchtgedroogde kabeljauw, de bekende stokvis. Er is regelmatig sprake van 'droge vis', gedroogde vis blijft lang goed en heeft geen kostbaar zout nodig. Haring laat zich goed zo drogen en sommige platvissoorten zoals schar ook. Nederlandse haring werd veel vanuit Brielle geleverd, zalm kwam uit Schoonhoven maar ook uit Geertruidenberg. Er was veel paling en blijkbaar bestond er in die tijd vraag naar zeehonden- en walvispek. Er was ook handel in wilgentenen: helaas komen we niet te weten of die bedoeld waren om korven van te vlechten of om er zinkstukken voor dijkbouw van te maken. Wilgenteen is voor veel doeleinden bruikbaar.

Op de Bergen op Zoomse markt ontmoeten we verder Lysbeth Coster uit Geertruidenberg. In 1508 had ze van haar collega-viskoopster, de weduwe Cornelien Jacobsdochter een waterschip gekocht. Waterschepen vervoerden water zoals de naam al zegt, schoon

Afb. 1.2, 1.3, 1.4 Afbeeldingen van verschillende weervormen uit de befaamde achttiende-eeuwse *Encyclopédie* van Diderot en D'Alembert. We zien weren gemaakt van netwerk; een gemetselde variant op de prehistorische steenstapels op het strand en een van twijgen gevlochten weer met aan het eind een vangkorf. Die laatste is vooral interessant, want de gevlochten vleuken lijken precies op de prehistorische weerresten die bij Emmeloord zijn opgegraven (zie de tekst).

water uiteraard want dat ging vaak naar bierbouwerijen, maar waterschepen waren ook uitermate geschikt om vis levend te vervoeren. In een ‘echt’ waterschip was de lading geïsoleerd van het buitenwater en theoretisch zou het dus mogelijk zijn om zeewater in te nemen en zeevis levend tot ver landinwaarts te vervoeren. Voor zover mij bekend gebeurde dat niet, waarschijnlijk omdat de meeste zeevis de vangst en het aanlanden niet overleeft. Levende zoetwatervis kon ook vervoerd worden in schepen met een bun: het water waar de vis in zit staat dan in open verbinding met het buitenwater. Als je vanuit Geertruidenberg of de Hollandse Eilanden via Bergen op Zoom naar Antwerpen voer kwam je langs de zoute Oosterschelde. Zalm, paling en andere trekvis kon daar wel tegen, maar gewone zoetwatervis niet, daarvoor waren waterschepen nodig. Het feit dat Lysbeth Coster als viskoopster zo’n waterschip in eigendom aanschafte duidt op een omvangrijke handel.

Er zaten in die tijd meer vrouwen in de vis- en andere handel. Kooplieden waren vaak op reis en soms wekenlang thuis weg. De zaken moesten dan doorgaan en hun vrouwen namen de honneurs waar. Marktplaatsen als Bergen op Zoom waren centra voor de afhandeling van dit soort transacties. Regelmatig zien we daar dan ook Geertruidenbergse zalmhandelaren geld innen voor geleverde zalm. Op de markt werd dus zowel geld geïncasseerd als vis geleverd. Dat ging niet simultaan, alle handel was handel op krediet. Eerst leveren, later betalen. De Bergse markt was dan ook vooral de plaats om leveringen af te spreken, contacten te leggen en zaken af te handelen. De markten leverden op die manier nogal wat drukte en bedrijvigheid op. Niet in de laatste plaats vanwege de geldende marktvrijheid: iemand die iets op zijn kerfstok had of nog onbetaalde schulden had openstaan kon daar niet voor opgepakt worden als hij van en naar de markt in Bergen op Zoom ging.

Slootmans maakt ook melding van het feit dat de markten van Bergen op Zoom gevoelige klappen kregen na de beruchte Sint-Felixvloed van 1530. Als gevolg van een zware storm op Sint-Felixdag, 5 november, was een deel van de historische stad Reimerswaal¹ vernietigd en waren de polders ten oosten van de stad blank komen te staan. Er waren plannen om de schade te herstellen maar nieuwe stormvloedden verijdelden die. Delen van het oude Reimerswaal zijn nog een hele tijd bewoond gebleven, maar uiteindelijk bleek de situatie toch onhoudbaar en de laatste paar bewoners zijn in het begin van de zeventiende eeuw vertrokken. Intussen waren de overstromde polders veranderd in rijke visgronden.

De Sint-Felixvloed markeert als gevolg daarvan ook het begin van de typisch Bergen op Zoomse wijze van ansjovis vangen, namelijk die met weren. Weerwisserij kwam vroeger in Nederland meer voor, onder andere op het IJsselmeer, maar we associëren het tegenwoordig toch vooral met Bergen op Zoom en ansjovis. Tijd om er eens nader naar te kijken.

1.2 Visweren

Weerwisserij is net als veel andere vormen van visvangst die de Brabanders toepasten, een zeer oude techniek. De Feniciërs en de oude Grieken gebruikten al weren; in de Middellandse Zee is er eeuwenlang mee op onder andere tonijn gevist, maar ook op veel kleiner grut, zoals sardines. Weren (*weirs* in het Engels) komen praktisch over de hele wereld voor.

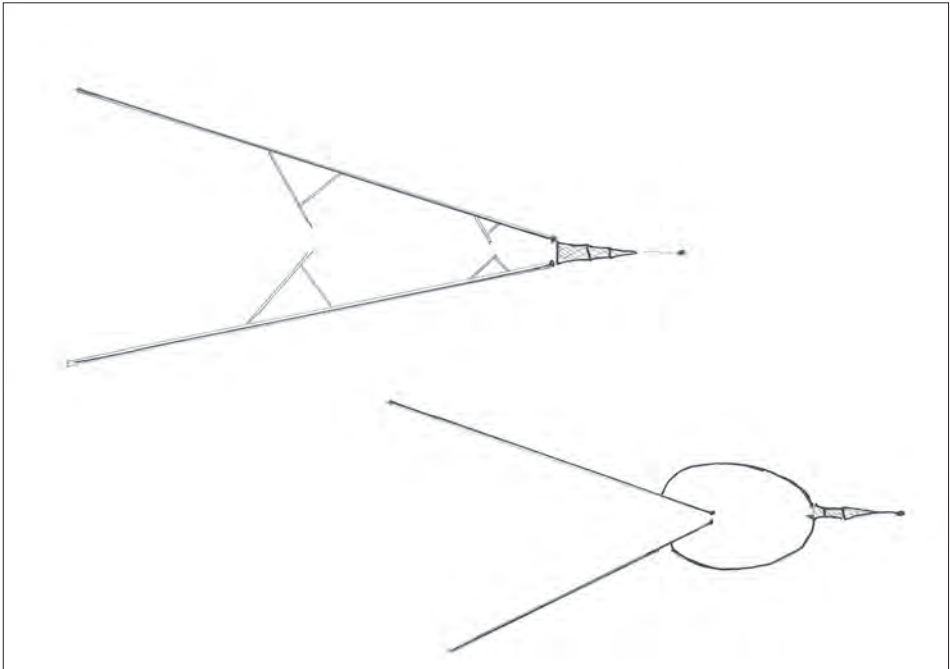
¹ Zeeland kent nog steeds een gemeente met de naam Reimerswaal.

En dat dan ook nog in heel veel verschillende vormen. In Duitsland ving men er haring mee, in Schotland en Alaska ook zalm.

De oudste vorm van een weer is vermoedelijk een stapel stenen, in een gebied met getijden opgestapeld aan de kust. Zo'n stapel of muurtje overstroomt bij vloed en als het water zich terugtrekt blijft het daar wat langer staan en kan de vis die erin is achtergebleven, geogost worden. Dit soort weren gaat terug tot de vroege prehistorie en zelfs nog eerder, tot in wat wel *deep time* genoemd wordt. Volgens sommige bronnen maakten pre-sapiens hominiden, de 'voorouders' van homo sapiens, al gebruik van deze vangstmethode.² Erg oud dus.

In het huidige Nederland worden in de tiende eeuw al weren vermeld. In een stuk gedateerd op het jaar 984 in de Sint-Maartenskerk in Utrecht lezen we: *In Armuthon septem uuere ad piscandum* (in Muیدن zeven weren om te vissen). Hoe die weren eruit zagen is niet bekend. Dat ligt anders voor prehistorische viswieren die in de buurt van Emmeloord zijn ontdekt. In die tijd was de plek waar nu de Noordoostpolder ligt een uitgestrekte moerasdelta met getijdenwerking. Er woonden jager-verzamelaars en zo'n plek met getijdenwerking is ideaal om weren te bouwen. In totaal zijn er in de omgeving van Emmeloord tien verschillen palenstelsels en resten van 48 (tenen) fuiken gevonden. De weerresten behoren tot de zogenoemde Swifterbandcultuur en dateren van 4900-3400 v Chr.³

Weren komen wereldwijd voor en in zeer veel verschillende vormen. Ze kunnen permanent zijn, zoals de al genoemde gestapelde stenen of ieder seizoen weer opgebouwd worden, zoals de Oosterscheldeweren van Bergen op Zoom. De methode met de gesta-

Afb. 1.5 Schematische voorstelling van weren zoals die bij Bergen op Zoom in gebruik zijn en waren. Vroeger hadden de weren in het algemeen geen weerkamer, tegenwoordig wel.